

ISSN 2227-4952

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 2 (23)

2017
КИЇВ

**СТАРОЖИТНОСТІ
РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ**

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 2 (23)

2017
КИЇВ

НАУКОВА СЕРІЯ — ЗАСНОВАНА У 2010 Р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

СТАРОЖИТНОСТІ РАНЕЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Наукова серія з проблем археології та давньої історії

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел, материальной культуры средневековья и нового времени. Издаются новые археологические материалы, исследования по истории археологии и архивные источники. Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages, material culture of Medieval and Modern periods are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published. This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

Засновник та видавець

Інститут археології
Національної академії наук
України

Свідоцтво

про реєстрацію ЗМІ
КВ № 17659-6509Р
від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: gorbanenko@gmail.com

Затверджено до друку

Вченою радою
Інституту археології
НАН України
4.04 2017, протокол № 3.

Усі матеріали рецензовано

Наукові редактори:

С.С. Бессонова, Д.С. Гречко, О.С. Дзеньладзе, Д.В. Каравайко, С.В. Махортих, О.Д. Могилев, О.В. Симоненко, С.А. Скорий, О.Е. Фіалко

Рисунки

авторські

Надруковано

в авторській редакції

Комп'ютерна верстка

С.А. Горбаненка

Усі права застережено.

Передрук можливий
зі згоди редакції
та авторів статей

ISSN 2227-4952

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

СКОРИЙ С.А. (головний редактор), доктор історичних наук, професор

ГОРБАНЕНКО С.А. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

БОЛТРИК Ю.В., кандидат історичних наук

ЗАЛІЗНЯК Л.Л., доктор історичних наук, професор

ІВАКІН Г.Ю., член-кореспондент НАН України

КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., член-кореспондент НАН України

КУЛАКОВСЬКА Л.В., кандидат історичних наук

МОЦЯ О.П., член-кореспондент НАН України

ОТРОЩЕНКО В.В., доктор історичних наук, професор

ПЕТРАУСКАС О.В., кандидат історичних наук

ПОТЄХІНА І.Д., кандидат історичних наук

СОН Н.О., кандидат історичних наук

ТОЛОЧКО П.П., академік НАН України

ЧАБАЙ В.П., член-кореспондент НАН України

Надруковано на замовлення Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2017

Підписано до друку 22.05.2017. Формат 60 × 84/8.

Гарн. Century Schoolbook. Папір офс. Друк офс. Ум.-друк. арк. 62,8. Обл.-вид. арк. 71,6. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

Л.С. Клочко, З.О. Васіна

УБРАННЯ СКИФ'ЯНОК ЗА МАТЕРІАЛАМИ З МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО КУРГАНУ

У статті представлено обґрунтування гіпотетичної реконструкції жіночих костюмів із поховання 1 у Мелітопольському кургані. Джерелами відтворення усіх компонентів убрання є пам'ятки торевтики, на яких представлено образи жінок, а також декоративні елементи оформлення головних уборів, одягу, взуття.

Ключові слова: реконструкція, декоративні елементи, пластинки-аплікації, полос, кандіс.

Костюмознавство чи костюмологія належить до наукових дисциплін, які набрали специфічних ознак окремої галузі знання, відносно недавно: тільки за останні 100 років. Ще пізніше почало формуватися палеокостюмознавство — тематичний розділ, назва якого вказує на предмет досліджень: вбрання населення в різних регіонах Землі за праісторичних часів. Джерельну базу складають археологічні знахідки: конкретні залишки головних уборів, одягу, взуття, особисті прикраси, пам'ятки образотворчого мистецтва та інші декоративні вироби, кераміка, а також писемні документи — словом, усі речі, що дозволяють виявити особливості художнього мислення, естетичний ідеал, покладений в основу образного вирішення вбрання, уявити його силует та способи виготовлення компонентів.

Археологи звернулися до вивчення костюма тому, що цій категорії культури притаманні такі риси, як історичність та значний інформаційний потенціал. Аксиомою для спеціалістів є твердження, що костюми тієї чи іншої спільноти відбивають технічні та технологічні досягнення, зв'язки, соціальні відносини, вірування, звичаї, моральні норми, художні традиції, тобто містять відомості про матеріальну та духовну сферу буття суспільства і окремої людини.

© Л.С. КЛОЧКО, З.О. ВАСІНА, 2017

У процесі опрацювання матеріалів, за якими можна скласти уявлення про вбрання, спеціалісти виробили ряд методів дослідження. Вони виникли на підставі, насамперед, комплексного та компаративного аналізу археологічних та писемних пам'яток. Зазначені способи вивчення джерел дозволяють накреслити пунктирні лінії, за якими можна відтворити, тобто реконструювати костюм або його складові. Слід наголосити, що в деяких аспектах реконструкція відповідає такому поняттю, як моделювання (макетування): перенесення характеристик одного об'єкта на інший з метою визначення його особливостей та перевірки достовірності гіпотез. Отже реконструкція — не тільки результат, але і метод вивчення вбрання. Важливе значення у відтворенні костюмів праісторичних народів мають і досягнення етнології: палеокостюмологи послуговуються понятійним апаратом, спираються на деякі теоретичні засади, залучають спостереження етнографів та етнографічні колекції.

За останні роки значно зросла кількість археологічних знахідок, інтерпретація яких стала основою для відтворення костюмів давнього населення. Це відбивають численні публікації (статті, монографії), у яких подано графічні реконструкції різних компонентів убрання, способів їх виготовлення, оздоблення, знакових функцій. Аналіз археологічних залишків дає можливість розкрити і символіку окремих елементів, і загальний характер костюма за простими опозиціями: повсякденний — парадний; чоловічий — жіночий; бідний — багатий, а також виявити більш глибокі явища буття етносу, втілені в убраннях.

Отже, для реконструкції костюма потрібно, насамперед, знайти певні «точки опертя», від-

повідно до загальних положень костюмознавства. Як відомо, появу і окремого елемента, і цілісного ансамблю вбрання обумовлено необхідністю їх практичного використання, а існування (в часі та просторі) — уявленнями про красу. Гармонійне поєднання між практичним та красивим («корисністю та красою») у костюмі чи якомусь компоненті спричиняло до їх використання впродовж навіть кількох століть. Форми повсякденного одягу були пристосовані до кліматичних умов і відповідали вимогам господарської діяльності, тому зберігали впродовж довгого часу риси локальної своєрідності. За висновками етнографів: «крій одягу та інші його риси здебільшого формуються не в рамках народу, а в межах регіону» [Лобачева, 1989, с. 35]. Парадне вбрання вирізняє переважання знакових функцій над утилітарними.

Як відомо, найбільше археологічних джерел для вивчення всіх компонентів костюма відкрито у похованнях жінок. За знахідками — органічними рештками та декором головних уборів, одягу, взуття реконструйовано не тільки загальний вигляд вбрання скіф'янок, які мешкали у різних регіонах Скіфії, але й способи створення всіх складових костюмних ансамблів, їх естетичні та семантичні особливості.

Розкопки Мелітопольського кургану свого часу були сенсацією. Узагальнення матеріалів дослідження здійснено в монографії: О.І. Тереножкіна і Б.М. Мозолевського, яку присвячено Мелітопольському кургану [Тереножкин, Мозолевский, 1983]. Особливу цікавість науковців викликала знахідка в похованні чоловіка (гробниця 2), а саме — у тайнику. Йдеться про накладку на горит — пластину з рельєфними сценами, які, на думку багатьох скіфологів, пов'язані з міфом про Ахілла¹ [Тереножкин, Мозолевский, 1983, с. 121—128]. Речі з сжванки — аплікації з сюжетом «адорації» — зображення богині із дзеркалом, перед якою стоїть скіф з ритонном — залучені для реконструкції чоловічого головного убору [Клочко, 2009, с. 178—179].

За спостереженнями Б.М. Мозолевського у Мелітопольському кургані першим було здійснено поховання скіф'янки — представниці аристократичних кіл із супровідною особою

1. Українські археологи на чолі з директором Інституту археології І.Г. Шовкоплясом вирішили залишити увесь комплекс знахідок із Мелітопольського кургану в Україні. Директор Ермітажу — відомий вчений М.І. Артамонов надіслав керівництву Інституту листа, в якому наполягав на необхідності передати речі саме до Ермітажу «согласно сложившейся традиции». Але українські археологи стояли на своєму, тобто — знахідки мають бути в Україні, тому М.І. Артамонов звернувся до президента АН УРСР академіка О.І. Палладіна. А він підтримав українських вчених і за його розпорядженням усі матеріали з Мелітопольського кургану передали до Державного історичного музею УРСР. Відтоді, за рішенням Президії АН УРСР, всі історичні реліквії науковці мали залишати на своїй землі.

«служниці». Небіжчиця — літня жінка («десь за 50 років»), для обряду захоронення якої спорудили гробницю [Тереножкин, Мозолевский, 1983, с. 163]. Конструкція могили, пишний обряд, за яким, мабуть, відбулося захоронення скіф'янки, її багатий парадний костюм — все говорить про високий соціальний статус небіжчиці. Вона, на думку Б.М. Мозолевського, мала функції жриці. Про це, зокрема, свідчать залишки коліс у вхідній ямі, а крім того, деякі предмети, які можна інтерпретувати як сакральні, а також пластинки — аплікації з виразною символікою культу плодючості — декоративні елементи убрання. Його відтворення — завдання не з легких, оскільки поховання частково зруйноване. Адже навіть фіксація окремих ділянок *in situ* не дає надійних «точок опертя», щоб можна було вважати реконструкцію аподиктичною. Але ми намагалися здійснити її (тобто, реконструкцію) з найменшою кількістю гіпотетичних припущень.

Перший пункт у плані дослідження вбрання — обробка даних про виробництво текстилю (тканини, повсті) та шкіри, щоб мати уявлення, з чого виготовляли головні убори, жіночий, дитячий та чоловічий одяг (плечовий, поясний, буденний, святковий), взуття.

Отже, звернімося до залишків текстильних та шкіряних виробів. Основною сировиною, з якої пряли нитки мешканці Дніпровського Правобережжя та Лівобережжя були овеча вовна та льон, а скіфи-номади запровадили вирощування коноплі (її скіфська назва — *кана*). Геродот, описуючи землі, на яких утвердили свою владу кочовики, відзначав: «Росте у них в країні конопля, що нагадує льон, від якого відрізняється товщиною та висотою. За цими якостями вона краща за льон. Вона росте і сама собою і посіяна» [Herod., IV, 74]. На думку науковців, коноплю культивували у заплавах Дніпра та інших річок. Знахідки у похованнях свідчать, що в цей час уміли виробляти тканину полотняної та саржевої структури, фарбували її в червоний, жовтий, синій кольори.

Зрідка на територію Скіфії потрапляли шовкові смужки (тасьма), якими оздоблювали одяг. Наприклад, фрагменти тасьми помаранчевого кольору знайдено в похованні дівчинки в кургані Вишнева Могила (Запорізька обл.) [Прилипко, Болтрик, 1991, с. 27]. Мабуть «царським» вважали атлас — рештки такого дорогого текстилю зафіксовано в жіночому похованні в кургані Товста Могила (Дніпропетровська обл.) [Мозолевський, 1979, с. 206].

Скіфи-степовики широко використовували повсть. У скіфських могилах збереглися рештки повстяного одягу, головних уборів, підкладок під металеві частини шоломів, футляри для дзеркал, тощо. Як відомо, повсть є однією з характерних етнографічних рис побуту номадів. Так, римський історик Страбон зазначав: «Що стосується кочовиків, то їхні повстяні намети

прикріплюються до кибиток, в яких вони живуть» [Strabo, VII, 17].

У похованнях на землях Скіфії знайдено рештки поясів, взуття, сагайдаків, кінської зброї та інших речей, виготовлені зі шкіри різного ґатунку. Отже, населення володіло технологічними знаннями, необхідними для її досконалої обробки. Археологічні матеріали свідчать і про вміння фарбувати шкіру. Так, на деяких предметах збереглися сліди червоного кольору, мабуть, результат застосування рослинного чи мінерального барвника.

Наступний крок — вивчення елементів костюма за пам'ятками образотворчого та декоративного мистецтва, знімними прикрасами, аплікаціями. Останні несуть особливе навантаження: їх розміщення у могилі *in situ*, (тобто так, як вони були колись розташовані на предметі), відбиває конструктивні лінії одягу, а різноманітні комбінації оздоб — суспільну роль людини, її сімейний статус, належність до певної вікової групи.

Серед пам'яток торетики Північного Причорномор'я нема яскравих витворів з наративними композиціями, присвячених жіночим образам. Зображення жінок доволі схематичні. Натомість, в похованнях скіф'янок відкрито органічні рештки та декор головних уборів, одягу, взуття *in situ*. Аналіз усіх джерел є основою для реконструкції не тільки загального вигляду, але й способів створення всіх складових костюмних ансамблів, їх естетичні, етнолокальні та семантичні особливості.

Тракування жіночих образів у мистецтві Північного Причорномор'я здійснено у греко-скіфському стилі, що склався в IV ст. до н. е. Серед характерних рис цього стилю слід назвати своєрідне поєднання реалізму та примітивізму, гіперболізацію деяких деталей, оригінальне композиційне вирішення сюжетів. Із скіфських курганів походить кілька типів пам'яток, які подають зображення жінок — божеств життєдайних сил природи.

ГОЛОВНІ УБОРИ

Різнманітні покрови голови завжди склали найбільш важливу категорію костюмного комплексу, на яку покладали демонстрацію соціальних, статусних, вікових відзнак. Ці чинники суспільної ідентифікації досить чітко пов'язані з формою та оздобами чоловічих, жіночих та дитячих головних уборів. Дослідження істориків костюма та етнологів, а також спостереження етнографів дозволили розділити всі об'єкти, що належать до категорії «головні убори», на такі види: платові, стрічкові та шапки. На думку Г. Маслової варто виділити як окремий вид корони і типологічно близькі убори (наприклад, стефани) [Маслова, 1983, с. 189]. Різниця між шапкою і короною в тому, що остання не має «денця», тобто, маківка убору не закрита.

Про головні убори скіф'янок дослідникам відомо більше, ніж про інші деталі костюмів. За різноманітними оздобами, залишками текстилю, шкіри, зафіксованих *in situ*, а також на підставі вивчення пам'яток образотворчого мистецтва відтворено види та типи головних уборів, притаманних жінкам Скіфії. Вони носили налобні стрічки, шапки та покривала, прикрашені золотими аплікаціями із зооморфними, міфологічними, рослинними, антропоморфними та геометричними мотивами. Як свідчать археологічні матеріали, найчастіше всі види головних уборів — (налобна пов'язка, шапка і покривало) у вбранні скіф'янок були поєднані. Жінка, похована в Мелітопольському кургані, мабуть, також мала такий ансамбль уборів. Про це свідчать декоративні елементи — золоті пластинки-аплікації. Останні хоча й не зафіксовані на черепі, але за морфологічними ознаками відповідають прикрасам головних уборів, реконструкція яких є аподиктичною чи зроблена з незначними гіпотетичними припущеннями.

Найменше сумнівів щодо *налобної стрічки*. Скіф'янки здебільшого носили неширокі (2—3 см) пов'язки, на яких спереду пришивали суцільну золоту смужку з рельєфним візерунком, виконаним у техніці витискування по матриці. Серед золотих декоративних елементів, що походять з поховання 1, знайдена розламана на три частини видовжена пластина чи смужка (довжина всіх фрагментів — 35,4, ширина — 2,1 см) [Тереножкин, Мозолевский 1983, с. 86—87]. На поверхні золотої стрічки — рельєфний орнамент: верхній вузький фриз розміщено між двома лініями, перпендикулярно до них нанесено коротенькі риски, між якими опуклі кружальця. Другий ряд візерунків — фестони з дугоподібних ліній. По верхньому краю золотої смужки і по боках пробито отвори для прикріплення до декорованої поверхні — текстильної пов'язки (рис. 1). Такі орнаментовані смужки давно одержали в літературі назву «метопіда», що значить «посеред лоба». Убори цієї категорії: стрічки, вінки, діадеми тощо є, можливо, найдавнішими за походженням. Простота форми та способів виготовлення сприяли, з одного боку, поширенню названих головних уборів у костюмах багатьох народів, а з іншого — спонукали до застосування різних засобів оздоблення. Усі метопіди вирізняє однакова структура оформлення. Зображення розміщували у двох смугах: зверху — фриз із рослинних, зооморфних або антропоморфних образів, а знизу — бордюру чи кайма з овів, іоніків, так званих «перлин». Ці елементи утворювали різні варіанти орнаментів, традиційних в еллінській архітектурі та декоративному мистецтві. Бачимо їх в оформленні колон, облямуванні сюжетних картин тощо. Такі пояски візерунків, можливо, сприймали як захисний рубіж. На декоративному полі налобних стрі-

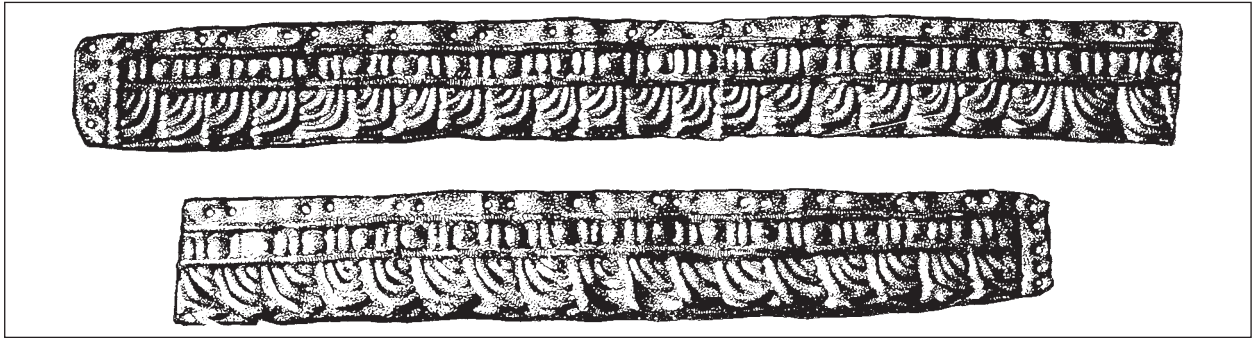

Рис. 1. Метопіда — золота накладка на налобну стрічку

чок ці смуги з овів тісно переплетені з основною орнаментальною композицією [Клочко, 1982а, с. 40—50].

Серед знахідок у похованні жінки зафіксовані оздобы, які можуть бути джерелом для реконструкції ще одного головного убору, а саме *шапки*. Припущення про це виникло на підставі вивчення археологічних матеріалів: пам'яток торевтики, а також залишків шапок в різних костюмних комплексах скіф'янок.

В основу класифікації шапок покладено форму, бо вона є не тільки зовнішньою ознакою, але й відбиває найбільш суттєві риси уборів, пов'язані з семантикою. Парадні шапки, які носили у давнину, систематизовано за умовними ознаками. Це «жорсткі» або «тверді» убори циліндричного, конусоподібного та напівсферичного абрису, для виготовлення яких застосовували спеціальний крій, каркаси з гнучких гілочок верби, а також повсть, шкіру. Щоб визначити форму убору, необхідно виявити зв'язок між нею (тобто формою) та прикрасами, а також — закономірності їх розміщення на декорованій поверхні. Відомий дослідник Г.А. Федоров-Давидов, аналізуючи художню творчість кочовиків Євразії, назвав кілька періодів у розвитку їхнього прикладного мистецтва. На ранньому етапі бачимо одиничний, замкнутий зооморфний образ, не пов'язаний ні з поверхнею виробу, на якому його вміщено, ні з іншими елементами. У подальшому спостерігаємо повну відповідність зображення контурам предмета. Ще одна сходинка в досягненні виразності оздоблення відмічена тенденцією до «відокремлення» мотиву від тієї речі, для якої він (мотив) був призначений, медальйонами, рамками [Федоров-Давидов, 1976, с. 5—7]. У V—IV ст. до н. е. творчість населення Скіфії збагатилась не тільки новими образами, а й принципами оформлення предмета: декоративне поле розділяють на зони чи яруси орнаментальними смугами з овів, «перлів», на поверхні вміщують композиції, створені з ритмічних рядів однорідних образів. Візерунки підкреслюють пропорції речей, окреслюють абрис.

Зосередимо увагу на циліндричних уборах. Визначення має недоліки, тому що, насправді, силует уборів більш складний і не завжди від-

повідає строгим рамкам геометричної фігури, тобто циліндрові. Термін — «циліндричні убори» — дозволяє знайти загальні принципи у їх створенні, зрозуміти модифікацію [Клочко, Васіна, 2011, с. 102 — 103]. На наш погляд, різноманітні варіанти шапок цієї групи виникли як результат розробки «базової» (циліндричної) форми. Зрештою, такий поділ уборів застосовують у сучасній практиці конструювання. Інформацію про убори, що належать до групи циліндричних, можна вилучити із зображень на пам'ятках торевтики, а також аналізуючи археологічні рештки — декоративні елементи. Звернемось до одного з названих джерел — творів, на яких предствлено образи скіф'янок. З кургану поблизу с. Сахновка (Черкаська обл.) походить велика прямокутна пластина (37 × 9 см), призначена для оздоблення парадної шапки, акцентуючи її циліндричну форму. На поверхні цієї накладки подано рельєфну багатофігурну композицію, центральний персонаж якої — жінка, вбрана у пишний костюм. Його домінантою є висока циліндрична шапка з пласкою верхівкою. Такий же убор виділяє богиню, образ якої створено на сержках з курганів Товста Могила (Дніпропетровська обл.) та поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.) (рис. 2, 1, 2). Такі убори називають полосом [Силантьєва, 1972, с. 32]. Як бачимо, його характеризує майже строга форма циліндра, хоча невеликі розбіжності між нижнім та верхнім діаметрами не виключені: убори, як правило, трохи розширюються до верху. Близьким до полоса, ймовірно був модій.

Пам'ятки торевтики подають інформацію про ще один різновид циліндричних уборів: невисока шапка з дугоподібним виступом над лобом, на потилиці звужується, тобто її абрис нагадує так звану стефану. Такий компонент убрання «богині з дзеркалом» показано в сцені «адорації» на золотих мініатюрах з курганів Мелітопольського, Чортомлик тощо (зараз відомо вже 8 реплік) (рис. 3).

Ймовірно, подібне оформлення головного убору передав давній художник, зображаючи богиню на пластинках, що були основою сержок (к. 10, с. Велика Знамянка Запорізької обл.). Богиня представлена en face. Її голову

Рис. 2. Зображення головних уборів на пам'ятках торевтики зі скіфських курганів: 1 — образ богині на пластині з кургану поблизу с. Сахновка (Черкаська обл.); 2 — зображення богині на сережках з поховання поблизу с. Любимівка (Херсонська обл.); 3 — головний убір з дугоподібним завершенням — зображення на сережках з к. 10 поблизу с. Велика Знамянка (Запорізька обл.); 4 — Реконструкція головного убору за декоративними елементами (Г.Н. Боровка)

увінчує високий убір, нижній край якого плавною дугою вигнуто над бровами, а верхній — також дугоподібний — піднімається над чолом. Декор зосереджено в трьох зонах, відокремлених одна від одної опуклими лініями. Від убору на плечі жінки лягають по дві стрічки (рис. 2, 3).

Ще одне джерело для реконструкції уборів: золоті оздобы, знайдені у похованнях скіф'янок. Йдеться про прямокутні та дугоподібні пластини, стрічки, обідки з підвісками у формі бутонів. Зазначені декоративні деталі є «формотворчими», тому що чітко відбивають особливості поверхні, на якій їх прикріпляли (рис. 2, 4). Перші реконструкції зробили М.І. Ростовцев і П.К. Степанов, а також Г.Н. Боровка. Останній виділив ознаки, властиві наборам декоративних засобів оформлення уборів різних видів [Боровка, 1921, с. 169].

«Формотворчі» прикраси використовували для різних варіантів циліндричних уборів — полосів, модіїв та калафів.

Найпоширенішою назвою реконструкцій головних уборів є калаф (kalathos). Його харак-

теристики наведені, наприклад, у словнику «Lexikon der Antike»: келихоподібний кошик для плодів, квітів, вовни, сиру; корона Гекати, Артеміди, Сарапіса, символ плодючості; схожа за формою горловина посудини для вина [Lexikon ..., 1972, с. 266]. Пам'ятки образотворчого мистецтва донесли до нас зображення таких уборів: вони мають вигляд корзинки з вузьким денцем [Артамонов, 1964, табл. 178, 230, 267, 273, 299, 308]. Як бачимо, убір нагадує зрізаний конус, перекинтий догори широкою основою. Ще одна особливість грецьких калафів — вони, мабуть, належать до корон на відміну від «скіфських калафів». За декоративними елементами, знайденими у могилах скіф'янок (кургани Тетянина Могила Дніпропетровської обл., № 22 поблизу с. Кам'янка Миколаївської обл.), реконструйовано шапки, яким притаманні характерні риси калафа (тобто, головного убору у формі кошика) Але вони відрізняються від «класичних» пропорціями: «скіфські калафи» вирізняє основа, яка дорівнює окружності голови [Клочко, Гребенников, 1982, с. 91; Клочко, Мурзін, Ролле, 1993, с. 60].

Рис. 3. Пластинка із зображенням сцени адорації, Мелітопольський курган (1); костюм скіф'янки за зображенням на пластинці з кургану 4 поблизу с. Носаки Запорізької обл. (2)

Найпишніший декор вирізняв полоси, відтворені за матеріалами з курганів Товста Могила, № 22 (п. 1 і 2) поблизу Вільної України, Велика Рижанівка, Чортомлик тощо. Убори були символами особливого статусу власниць. Більш скромні прикраси полосів зафіксовані у похованнях жінок, що не належали до найвищих щаблів суспільства (курган 16, п. 2 поблизу с. Златопіль, Запорізька обл.) [Клочко, 1982, с. 123, рис. 3].

Отже, для оздоблення циліндричної поверхні використовували прямокутні пластини, які прикріплювали до убору, створюючи горизонтальні смуги. Останні підкреслювали форму шапки. Повернемося до декоративних елементів у Мелітопольському кургані. Оздоба, які, ймовірно, використовували для оформлення головного убору циліндричної форми зафіксовано у похованні скіф'янки біля південно-східної стінки камери. [Тереножкин, Мозолевський, 1983, с. 30]. У шарі глини, що утворився через обвал склепіння, знайдено ажурні пластинки: із зображенням лева і пантери, які стоять навпроти один одного — 35 екземплярів (12—18 × 4—48 мм), оси (мухи) і павука (також — один проти одного) — 24 екземпляри (11—15 × 35—43 мм) (рис. 4, 1, 2). Ймовірно, ажурні смужки прикрашали поверхню полоса, трохи розширеного верху. Нижній діаметр убору приблизно 56—58, верхній 65—68 см. Про таке зіставлення верхнього і нижнього діаметрів полоса свідчать їх зображення.

Ажурні пластинки, виконані в техніці витискування за матрицею. Мініатюрні фігурки лева (зліва) і пантери (справа) вміщено між двома тоненькими смужками, які імітують перевитий шнурок. Рельєфне зображення тварин

вирізняє чіткий силует, детальне відтворення видових ознак хижаків із породи котячих, їхні характерні пози: тварини припали до землі. Схожа композиція представлена на пластині, яка прикрашала калаф боспорянки, похованої в кургані 1 з групи Трибратніх кургани поблизу с. Огоньки (АР Крим). На фризі пластини — накладки на калаф — образи більш виразні: зліва пантера з відкритою пащею, її права лапа витягнута на землі, а ліва піднята. Візаві пантери — лев, також з відкритою пащею, передні лапи в такій же позиції, як і у пантери [Трейстер, 2008, с. 110]. Можливо, для розуміння семантики сцени «протистояння» варто звернути увагу на сюжет на нижньому ярусі пекторалі з кургану Товста Могила (Дніпропетровська обл.): леопард, пластично вигнувшись, пружно приліг на передні лапи, щоб стрибнути на вепра, у круп якого вп'явся лев [Мозолевський, 1979, с. 80, рис. 61]. В усіх випадках бачимо подібність у створенні образів хижаків з породи котячих: вигин спини, напруження м'язів тіла, витягнуті передні лапи. Але сцена на пекторалі відображує полювання і вплетена у загальний зміст нижнього ярусу твору. На пластинках — прикрасах головних уборів показано хижаків, пари яких утворюють орнамент — візерунок з ритмічно повторюваних образів. Функції орнаменту — захист від злих сил, а повторюваність образів підсилювала їхню значимість як апотропеїв. Слід зазначити, що в IV ст. до н. е. набули популярності орнаменти, модулями яких (у композиції «протистояння») були пари міфічних образів: грифон, грифон і сфінкс, та зооморфних — козлики, хижаків з породи котячих. Золоті стрічки з рельєфними орнаментами, створеними за

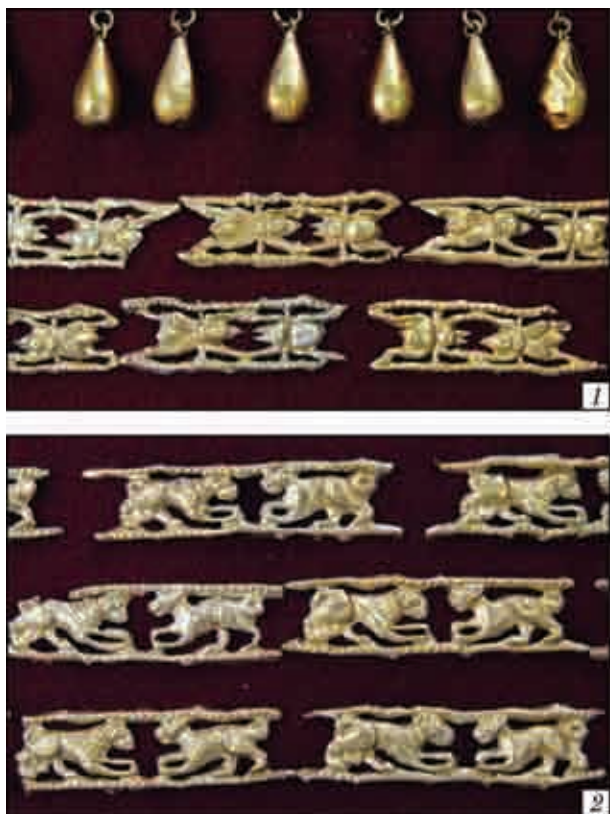

Рис. 4. Ажурні пластинки — прикраси головного убору із зображенням сцени протистояння лева і пантери (1); пластинки із зображенням мухи і павука (2); 3 — прорисовка

вказаною схемою, найчастіше прикрашали головні убори [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, кат. № 128, 136]. Мабуть, крім захисних функцій, декор головного убору наділяли й іншим змістом — образи тварин сприймали як символи божеств життєдайних сил природи.

Ще один тип оздоб полоса небіжчиці, похованої в Мелітопольському кургані — ажурні пластинки із зображенням мухи (зліва) і павука (справа), які стоять навпроти один одного. Істоти показані зверху, значно стилізовані. Їх образи вміщено між двома вузенькими пружками, які нагадують перевитий шнур. Аналогічні пластинки знайдені в курганах 4 поблизу с. Володимирівка (Херсонської обл.), Вишнева Могила (Запорізької обл.). Дослідники не дійшли одностайності у питанні семантики образів, та навіть — видової приналежності одного з «персонажів»: муха чи оса зображена зліва [Триколенко, 2012, с. 143]. О.В. Ліфантій зазначила, що у іранській та грецькій міфології нема образів оси, але є згадки про мух. Можливо, зображення цих комах на золотих аплікаціях є апотропеєм. Поєднання образів мухи та павука в одній композиції відповідає традиції створення орнаменту, в основі композиції якого — сцена «протистояння» [Ліфантій, 2015, с. 101].

Отже, розглянемо варіант реконструкції полоса скіф'янки. Середня довжина пластинок із зображенням лева та пантери — 44 мм. Довжину ряду декоративних елементів на циліндричному уборі оберемо довільно, розміщуючи прикраси спереду та по боках — 30 см, тобто, можна утворити приблизно — 5 рядів.

Середня довжина пластинок із зображенням мухи та павука — 39 мм. Можна утворити 3 ряди. Ширина рядів смужок із зображенням лева і пантери — $15 \text{ мм} \times 5 = 75 \text{ мм}$; мухи і павука — $13 \text{ мм} \times 3 = 39 \text{ мм}$. Якщо між рядами зробити проміжки 5 мм, то висота убору буде приблизно 140 мм.

Декоративні смужки, мабуть, слід розмістити паралельно одна одній, вибравши варіант, при якому ряди чергуються. Наприклад: 2 ряди — із зображенням лева і пантери, 1 ряд — із зображенням мухи і павука; 2 ряди — образи лева і пантери, ще один ряд — мухи і павука; по одному ряду: зображення лева і пантери; мухи і павука. Але можна розмістити декор і за іншою схемою. Деталіями оформлення головного убору, ймовірно, були підвіски. Як свідчать археологічні матеріали, обідки з підвісками інколи входили до складу декоративних елементів полосів та скіфських калафів [Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, кат. № 138; Ключко, Гребенников, 1982, с. 90]. Серед знахідок декоративних елементів у поховальній камері Мелітопольського кургану є кілька типів підвісок: краплеподібні та у вигляді бутона, жолудя [Тереножкин, Мозолевський 1983, с. 30, рис. 98, 2—4, 13—15]. На реконструйованому полосі, мабуть, слід прикріпити оздобу, що за формою нагадують бутони (рис. 6, 7, 9). Вони збагачують реконструкцію полоса не тільки естетично, але й змістовно, оскільки пов'язані з символікою культу плодючості.

Ще один вид головних уборів скіфських жінок — *покривала*. Основою їх був відріз ткани-

ни. Краї покривал оздоблювали пластинками (найчастіше прямокутними) з різними мотивами (образ грифона, «сцена братання», «сцена адорації», «богиня біля жертовника»). Розміри полотнища — до п'ястків рук — тобто 2—2,5 м визначені завдяки фіксації декору у похованні.

Для реконструкції покривала скіф'янки, похованої в Мелітопольському кургані, маємо деякі «пунктирні лінії». Зафіксовано, що справа від голови у напрямку до борта дерев'яного настилу тяглася смуга з 11 округлих золотих пластинок із зображенням голови Афіни (в профіль, обернена вліво) в шоломі у вигляді маски лева (рис. 5). Всі пластинки лежали обличчям Афіни вліво, до скелету. Зсередини кожні дві пластинки з головою Афіни поєднані короткою трубочкою з рифленою поверхнею, а ззовні золоті розетки, трубочки — пронизки та намистини утворювали сітку [Тереножкин, Мозолевський, 1983, с. 33, рис. 97, 1, 6].

Пластинки із зображенням Афіни у левиному шоломі: d — 24—25 мм, всього 103 екземпляри. Якась частина була пришита на поясі — зафіксовано *in situ* 7 екз. (рис. 7). Судячи із розташування у похованні, пластинки

Рис. 5. Декоративні елементи — прикраси покривала (*in situ*)

прикріплювали не щільно одна біля одної, а з деякими проміжками. Якщо на декор пояса забрати 30 екз., то на покривало залишиться понад 70 екз. Покривало, мабуть, було прикрашене по краю пластинками з Афіною (обличчя Афіни обернене до скелета), а за цими аплікаціями нашиті трубочки з рифленою поверхнею. Аналогія нашому припущенню — оформлення

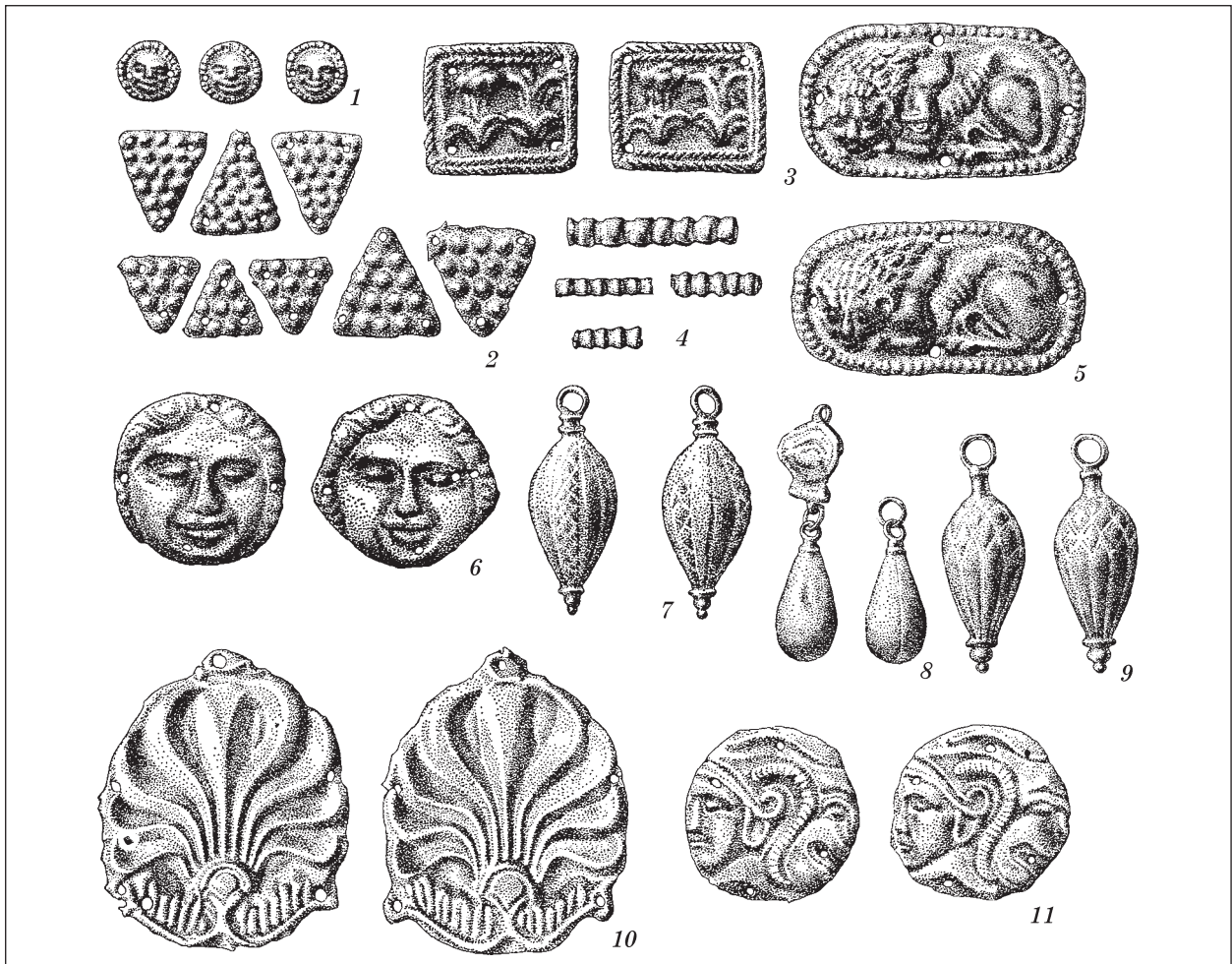

Рис. 6. Золоті аплікації та підвіски — прикраси одягу

Рис. 7. Золоті пластинки із зображенням пальметки (фіксація in situ)

покривала в Рижанівському кургані, в похованні чоловіка — там стояв калаф, а зверху накинуто покривало, оздоблене парами пластинок: круглими із зображенням Горгони Медузи та фігурними (вісімкоподібними) [Chochorowski, Skoryj, 1997, f. 7—8].

Ансамбль уборів скіф'янок відбиває особливості світогляду, звичаїв, норм поведінки тощо. Зокрема, віддзеркалює давні традиції, втілені у ставленні до жіночого волосся. Так, жоден «портрет» скіфської богині не дозволяє уявити її зачіску: вона захована під шапкою (досить низько насунутою на лоб) та покривалом. Звичай ховати волосся літнім жінкам або молодим пошлюбленим існував у середовищі різних племен і зберігся до нашого часу в культурі багатьох народів.

Загалом, всі убори мали призначення створити «золоте сяйво» навколо обличчя жінки, щоб підкреслити її престижне становище в соціальному і сакральному планах.

Як зазначено вище, біля небіжчиці у Мелітопольському кургані зафіксовані маленькі розетки, намистини і пронизки (трубочки) з рифленою поверхнею (рис. 6, 1, 4). Можливо, це залишки 1) або сітчастого нагрудника; 2) або декору наплічного одягу — кандіса.

ОДЯГ

Розглянемо джерела вивчення верхнього плечового одягу скіф'янок. Зображення жінок на пам'ятках тореvтики, що походять з території Скіфії, не настільки інформативні, як це притаманно образам чоловіків. Але все ж дослідники мають можливість залучити матеріа-

ли, аналіз яких дозволяє зробити висновки щодо складу жіночих костюмів, силуету одягу тощо. Ми вже зверталися до деяких пам'яток, коли йшлося про головні убори. Насамперед, привертають увагу мініатюрні прямокутні пластинки із зображенням богині Аргімпаси в «сцені адорації» (одне з умовних означень сюжету: «богиня з дзеркалом і скіф перед нею») (рис. 3). В рамці з овів вміщено зображення жінки із дзеркалом у руці, яка сидить у величній позі, та юнака у традиційному скіфському костюмі. Такі пластинки походять із восьми курганів: Мелітопольський, Куль-Оба, Чортомлик (Дніпропетровська обл.), Верхній Рогачик, Перший Мордвинівський (Херсонська обл.), курган 4 в урочищі Носаки, Огуз (Запорізька обл.). Мініатюри використовували, мабуть, для оздоблення жіночого вбрання. Зокрема, достеменно відомо, що в Чортомлику аплікації зі «сценами адорації» були прикріплені по краях покривала. У Мелітопольському кургані 54 екземпляри знайдено у похованні чоловіка (в тайнику) [Тереножкин, Мозолевский, 1983, с. 174]. Як вже вказано, пластинки, можливо, прикрашали жрецький головний убір у костюмі чоловіка. Але, зараз ми розглядаємо сюжет з метою вивчення жіночого вбрання. Богиня одягнена у довгу сукню з рукавами. Одяг широкий, під шиєю призбираний так, що утворюються складки. Рукава закривають руки жінки до зап'ясть і зібрані на манжету. Верхній одяг — довгий халат — кандіс, накинутий на плечі. Поли кандіса прикрашено по краю смугами, можливо, хутряною опушкою. Профільний ракурс образів у композиції дозволяє бачити один рукав одягу: він підкреслено довгий — сягає долівки (рис. 3, 1, 2).

Ще одна пам'ятка тореvтики містить інформацію про одяг скіф'янки: вже згадувана прикраса головного убору — пластина з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл.) [Музей, 2004, кат. № 22] На її площині вміщено багатофігурну композицію, центральний персонаж якої — богиня Аргімпаса. Постаць передано узагальнено, але можна спостерігати деталі вбрання. На голові богині — висока шапка з пласкою верхівкою, надіта на покривало. Рельєфними лініями показано широке плаття з глибоким вирізом на грудях та довгими (до зап'ясть) рукавами, а також верхнє вбрання — довгополий халат з широкими рукавами, накинутий на плечі. Ракурс, у якому представлено богиню, дозволяє побачити обидві її руки: навколо зап'ясть рукава зібрано манжетом чи браслетом. Поли верхнього одягу облямовували гладенькі смуги, причому на спині вони досить широкі (рис. 2, 1).

Деякі подробиці у оформленні одягу жінки передав давній художник, зображаючи богиню на пластинках, що були основою сережок (курган 10, с. Велика Знам'янка) [Музей, 2004, кат. № 35]. Скіф'янка одягнена у плаття —

глухе, накладне вбрання з довгими рукавами. Добре позначені такі деталі: комір трикутної форми, прикраси рукавів — поздовжні смуги від плеча до зап'ястя. Там, де закінчуються рельєфні оздобы, були лінії пришивання рукавів до стану, який утворювали центральне полотнище та дві бокові вставки (рис. 2, 3).

Однією з особливостей давнього костюма історики та етнографи вважають однакові способи формування чоловічого та жіночого одягу. Якщо розглянути всі пам'ятки, на яких представлено антропоморфні образи (чоловіків і жінок), то можна зробити висновок, що плечове вбрання скіфів було створене за принципами тунікоподібного крою. Його простота, раціональність у використанні тканини, припасованість до форм людського тіла, пластичність — все це забезпечило широке застосування тунікоподібного крою і, як свідчать етнографічні матеріали, досить довго — до нашого часу. Справжній крій, тобто округлення пройми, виточки і таке інше — все це виникло у період середньовіччя, а в народному костюмі і в Європі, і в Азії превалює тунікоподібний спосіб створення плечового одягу.

Наші знання про одяг скіф'янок дозволяють розширити матеріали археологічних досліджень. Насамперед, йдеться про фіксацію декоративних засобів у могилах [Клочко, 1984, с. 59—63].

Розташування аплікацій на одязі було підпорядковане певним закономірностям його оздоблення. А саме: вишивки, всілякі візерунки-аплікації розміщували на швах, навкруг горловини, на руках навколо зап'ясть, облямовували поли, мережили край одягу. Якщо у похованні прикраси убрання зафіксовано *in situ*, то вони служать відправними точками, за якими можна визначити силует одягу, його деталі (форму вирізу, манжети), а також спосіб формування, тобто крій. Чітко зафіксовано розташування декоративних залишків костюма у похованні скіф'янки у кургані Товста Могила. Золоті пластинки окреслюють силует вбрання: прикраси на руках та на грудях. Вбрання жінки було накладним, тобто — сукня. Стан його сформовано з двох полотниць шириною близько 27—30 см. Їх шивали посередині та з боків. До стану пришивали рукава: лінія пришивання була на 12 см нижче плеча. На звороті пластинок — аплікацій збереглися клаптики тканини: це атлас червоного та синього кольорів. Можна уявити, який ефектний вигляд мав костюм, в якому поєднано ці барви, підкреслені сійвом золота [Мозолевський, 1979, с. 206].

Залишки декору вбрання зафіксовані у похованні в кургані Казенна Могила (с. Шмальки Запорізької обл.). Оздобы сукні — золоті пластинки, що прикрашали рукава та комір одягу. Це відправні точки для визначення його силуету та крою. Жінка була одягнена у нерозпашну сукню. Про це свідчить розташування аплікацій із зображенням розеток, пальметок,

масок з обличчя: вони утворюють суцільний разок, окреслюючи виріз у формі трикутника. Загальна довжина орнаментального ряду на вирізі — 34 см. Візерунки на рукавах — поздовжні ряди — відмічають місце їх з'єднання зі станом — на плечових суглобах. Відстань між ними близько 40 см: це ширина полотнища, яка була основою стану. Під рукавами робили бокові вставки, щоб досягти необхідної ширини. Рукава входили всередину крою. Сукня скіф'янки нагадує зображення на пластинці від сережки з кургану 10 поблизу с. Велика Знам'янка (згадану вище). Збігаються форми вирізу на грудях, розміщення прикрас на рукавах. Це є надійним доказом правильності запропонованої реконструкції [Клочко, 1992, с. 101—106].

Аналіз пам'яток мистецтва та археологічних матеріалів дають інформацію про поясний одяг скіф'янок. Так, за деякими зображеннями можна уявити форму і навіть деталі розпашних спідниць. Йдеться, насамперед, про убрання богині («Володарки звірів»), образ якої бачимо на сакральних предметах з Олександропольського кургану. На бронзових навершях показано жінку в розпашній спідниці з численними складками. Одяг довгий, закриває взуття. А на ажурних залізних пластинах, плакірованих сріблом, богиня так само в складчастій, але короткій (до колін) спідниці, закріпленій на торсі вузьким поясом [Артамонов, 1966, с. 136—138]. Такий одяг простий у виготовленні: кілька відрізків тканини з'єднували між собою, так щоб одержати одне полотнище, яке пришивали до пояса. Крім того, розпашні спідниці зручні у вжитку: їх можна надівати поверх штанив, сукні тощо. Схожу спідницю — бельдемчи — описують етнографи в киргизькому костюмі [Мохова, 1979, с. 206, рис. 1, 2]. За археологічними знахідками (рештками тканини) у похованні дівчинки в кургані Вишнева Могила (Запорізька обл.) реконструйовано такий вид одягу [Прилико, Болтрик, 1991, с. 18—23].

Аналіз мініатюри зі «сценою адорації» дозволяє одержати інформацію про інший тип поясного одягу. Так, на деяких пластинках цієї серії (наприклад, з Мелітопольського кургану, № 4 поблизу с. Носаки) добре видно такий елемент костюма як спідниця. Її вирізняє вшита посередині полотнища поздовжня планка, з двох боків якої створені поперечні складки, змальовані дугоподібними лініями (рис. 3). Схожий одяг (з поперечними драпіровками) зображено на «жінці перед курільницею» (циліндрична печатка з колекції Клерка) [Руденко, 1952, рис. 23]. Мабуть, спідниця описаного типу належала до категорії одягу з яскраво вираженою знаковою функцією. Їх, імовірно, носили поверх сукні аристократки, як і кандіс та інші символи соціального престижу.

Реконструкцію одягу скіф'янки, похованої в Мелітопольському кургані, можна зробити

зі значними гіпотетичними припущеннями, адже те що залишилося від кістяка і декор *in situ* — подають недостатньо інформації. Ймовірно, парадний костюм жінки нагадував пишне убрання Аргімпаси, образ якої представлено на мініатюрах зі сценою «адорації». Тобто, скіф'янка була одягнена в сукню, кандіс, спідницю з поперечними драпіровками, а на ногах у неї туфельки, прикрашені золотими пластинками (рис. 9, див. вклейку). Кольорова гама костюма відповідає нашим знанням про фарбування текстилю: як було сказано вище, яскраві кольори — відтінки червоного і синього — були притаманні скіфам.

Розглянемо ділянки при кістяку, де оздобу зафіксовано *in situ*. О.І. Тереножкін вважав оформленням покривала дрібні розетки (d 8—9 мм, 137 екз.), пронизки — трубочки з рифленою поверхнею (d 2,5—3, довжина від 5 до 20 мм, 719 екз.), намисто з двох спаяних половинок (d 6 мм, 226 екз.). За нашою реконструкцією з цих декоративних елементів створили візерунок на полах кандіса (в нижній частині). Крім того, частину оздоб могли використати для сітчастої нагрудної прикраси. На полах кандіса, мабуть, прикріпили пластинки із зображенням лева, який лежить. Як зазначено у звіті, аплікації (4 екз.) зафіксовано збоку біля ребер (справа), але і зліва від кістяка (хоча ця частина поховання зруйнована повністю) знайдено зазначені пластинки [Тереножкін, Мозолевський, 1983, с. 34]. Всього таких аплікацій було 53 екземпляри, розміри: 20—22 × 38—40 мм. Це пласкі овальні пластинки, на яких показано образ лева, який лежить у позі, характерній для хижака з породи котячих. Голова повернута в фас і покоїться на передніх лапах (рис. 6, 5). Якщо ці пластинки розмістити на полах кандіса з невеликими проміжками, то довжина декоративних смуги буде близько 70—80 см. А до низу поли халата прикрашали візерунки з пронизок та дрібних розеток, про що йшлося вище. Можливо, на краях рукавів і на місці пришивання їх до стану халата були золоті аплікації, наприклад, прямокутні пластинки з фітоморфними мотивами, знайдені у переміщеному стані над кістяком [Тереножкін, Мозолевський, 1983, с. 33]. Це невеликі пластинки (15—16 × 18—20 мм) із зображенням лотосоподібної пальметки та лілеї, облямовані рамкою у вигляді перевитого шнура (рис. 6, 3).

На ділянці з дрібних розеток та пронизок, поряд з верхнім кінцем цього набору з внутрішньої сторони знайдено 2 пластинки із зображенням Горгони, а усього таких пластинок зафіксовано 18 екз. (рис. 6, 6). Можливо, ці круглі пластинки (d 22—23 мм) використовували як обшивку коміра (23 мм × 18 = 414 мм) сукні. Якщо припустити, що виріз для голови був обшитий кругом і для цього використали саме таку кількість пластинок, то виріз замалий. Але є варіанти оформлення коміра: 1) при-

кріпити аплікації тільки спереду і збільшити виріз (як на сукні небіжчиці з кургану Казенна Могила), 2) додатковий розріз на грудях (як в Рижанівському кургані), якщо крій одягу (сукні) «центральне полотнище і бокові вставки» 3) не до кінця зшити полотнища, якщо припустити крій, як в Товстій Могилі — два полотнища зшиті з боків, спереду та на спинці. На нашу думку, варто зупинитися на варіанті 3.

Отже, на скіф'янці надіта сукня, прикрашена зверху по вирізу пластинками із зображенням Горгони Медузи, нижче — сітчаста оздоба, оформлена підвісками.

На сукні, ймовірно, ще були прикріплені пластинки у вигляді пальметки (рис. 7). У звіті зазначено, що аплікації (3 екземпляри) зафіксовані над ребрами справа [Тереножкін, Мозолевський, 1983, с. 34]. Всього дев'ятипелюсткових пальметок (40 × 30 мм) було 7 екземплярів (рис. 6, 10). Вони, ймовірно, склали вертикальну доріжку в нагрудній частині сукні, щоб закрити місце з'єднання полотнищ стану. Довжина орнаментальної смужки близько 30 см, тобто вона закінчується на талії. Можливо, декор збагатили візерунки з трикутників (так звані «виноградні грона» з напівсферичними опуклинами на поверхні) (рис. 6, 2). Пластинки зафіксували над ребрами небіжчиці, а також в різних частинах камери.

ПОЯСНИЙ ОДЯГ

Як сказано вище, у похованні зафіксовані *in situ* пластинки із зображенням Афіни, які можна інтерпретувати як декор пояса (рис. 7). Але, як відомо, пояси були характерною деталлю вбрання жінок із племен, що мешкали на землях Середнього Подніпров'я. У костюмах скіф'янок зі степової спільноти поясів не було. Тому є підстави припустити, що аплікації із зображенням Афіни у левиному шоломі прикрашали пояс спідниці. Її форма відповідає зображенню на богині в сцені адорації, тобто з планкою посередині (рис. 9, див. вклейку).

ВЗУТТЯ

Своєрідна манера художнього втілення жіночих образів позбавила нас можливості побачити взуття: здебільшого воно прикрите довгою сукнею. Але в похованнях скіф'янок знайдено фрагменти шкіри та золоті оздобу, за якими відтворено короткі чобітки — скіфіки, черевички, наведені способи його моделювання та виготовлення [Клочко, 1992а, с. 26—33]. За знахідками в кургані Вишнева Могила (с. Гюнівка, Запорізька обл.) реконструйовано черевички, викроєні з одного цілого шматка шкіри, зшиті заду і спереду [Прилишко, Болтрик, 1992, с. 29]. За етнографічними спостереженнями подібне взуття — м'яке, виготовлення якого не потребувало спеціальних приладів — шили жінки.

Рис. 8. Пластинки із зображенням квітки арацеї — прикраси взуття in situ (1); реконструкція взуття за декоративними елементами (2)

Можливо, це належить до «жіночих робіт», про які розповідає Геродот [Herod., IV, 114].

Для вивчення жіночого взуття важливим джерелом є декоративні елементи — золоті нашивки. Вони знайдені у похованнях жінок аристократичного кола: Товстій та Гаймановій Могилах, Мелітопольському кургані. Що стосується останнього — Мелітопольського кургану, то тут, зафіксовано особливо пишне оздоблення. Воно збереглося на обох ногах жінки, але на лівій нозі не порушена схема розміщення аплікацій — 37 пластинок у формі квітки арацеї (рис. 8). Пластинки (розміри: 20—22 × 23 мм) були нашиті смугами: від трьох до семи рядів: від кінчиків пальців до підйому. Конфігурація оздоб нагадує трикутник, окреслюючи форму черевичка (рис. 8, 1). Дослідники поховання відмітили, що біля кісток ніг спостерігали залишки шкіри, власне тлін, а його пляма нагадує контур чобітка [Тереножкін, Мозолевський, 1983, с. 36]. Але, на наш погляд скіф'янка була взута в черевички: на це вказує декор. Він закривав передній шов не тільки з міркувань естетики, а й з метою магічного захисту.

Невід'ємною частиною жіночого костюма є накладні (знімні) прикраси різних категорій: для голови — сережки, підвіски; шийно-нагрудні — гривни, намисто; наручні — браслети, персні; для ніг — браслети. Крім естетичного, вони мали знакове навантаження. Знаковий зміст прикрас підкреслено матеріалом, з якого вони виготовлені. Золото набуло особливого значення в системі матеріальних і духовних цінностей населення Скіфії. Варіанти поєднання різних прикрас у одному наборі відбивали соціальний ранг, суспільний статус, вікову категорію, моральні норми, тощо.

У костюмі скіф'янки, яка належить до аристократичної верхівки суспільства, майже не

залишилось знімних прикрас, крім персня. Археологічні спостереження свідчать, що грабіжники забирали з поховального інвентарю, насамперед ті предмети, які у певній соціальної групі сприймали як знаки престижу, особливого статусу власника речей (найчастіше — прикраси). Але соціальну функцію костюма відбивають форми і оздоблення головних уборів, одягу, взуття. Усі компоненти святкового убрання були призначені для демонстрації знаків — декоративних елементів. Мотиви аплікацій на усіх деталях костюма скіф'янки складають кілька груп: антропоморфні (Афіна, Горгона Медуза), зооморфні (хижаки з породи котячих; павук, муха); фітоморфні (пальмета, арацея, лотосова пальметка і лілея); геометричні (трикутники з пуасонними опуклими на поверхні). Всі образи входять до кола символів божеств життєдайних сил природи і підкреслюють жрецький статус скіф'янки.

Реконструкція убрання скіф'янки, поховання якої дослідили в Мелітопольському кургані, доводить, що жінка посідала високе місце у ієрархії соціуму.

Костюм служниці. У дромосі здійснено захоронення, мабуть, служниці. Це була молода жінка, яку поклали на дерев'яному помості, на спині, у випростаному стані. Під скелетом і навколо нього — залишилися сліди якогось текстилю — коричневий тлін, можливо, від одягу та підстилки [Тереножкін, Мозолевський, 1983, с. 77]. З обох боків черепа лежали дві срібні сережки з тоненької дротинки (товщиною 1,5 мм). Одна з них — прикраса овальної форми (розміри — 32 × 25 мм), кінці розімкнуті, заходять один за другий, вирізняється підвіскою — бронзовим кільцем. Інша сережка — також кільцеподібна (d — 35 мм), закінчення трошки заходять один за другий (рис. 10, 2, 7). Небіж-

чиця мала нашійні оздоби — низки з намиста. Можливо, було кілька разків, утворених з різноманітних намистин (рис. 10, 4, 5, див. вклейку). Найбільше скляних: дрібні кулясті — світло-сині (150 екз.), більші кільцеподібні — сині та жовті (89 екз.), амфороподібні (10 екз.), у формі глечиків (3 екз.), кілька варіантів циліндричних та кулястих з вічками тощо. Наручні прикраси служниці: браслети. На правій руці бронзовий виріб у вигляді замкнутого кільця (d — 82 мм), зовнішня поверхня якого вкрита неглибокими борозенками на 6 ділянках між напівсферичними виступами (рис. 10, 6). Ще одна оздоба та правій руці — перев'язка з намистин різних типів: дрібних кільцеподібних, циліндричних жовтого, білого, синього, блакитного, коричневого кольорів, велика куляста з білими вічками, округло-циліндричні діжки подібні коричневого, синьо-сірого кольорів, намистинка у вигляді глечика. Крім того, нанизували амулети: морський камінець червоного кольору; зуби оленя (5 екз.); клешня краба [Тереножкін, Мозолевський, 1983, с. 78—83].

Оздоба на лівій руці — два залізних кільцеподібних браслети з не зімкненими кінцями (d — 70 мм), а також браслет — перев'язка зі скляних дрібних кільцеподібних намистинок блакитного, зеленкуватого і темно-синього кольорів (рис. 10, 1, 3). Слід відмітити, що за нашими спостереженнями залізні браслети в жіночому костюмі позначали підлегле становище власниці прикрас.

Привертають увагу ще деякі рештки убрання служниці. На краю помосту, поряд з гомілкою правої ноги жінки знайдено скляне намисто: з кільцеподібних дрібних намистин білого та жовтого кольорів (36 екз.), а також — блакитних і синіх, більших за розмірами (65 екз.). Поряд зі скупченням намистин зафіксовано два біконічних глиняних прясельця (24 × 21 мм). Ймовірно, зазначені намистини використовували для браслета — перев'язки, який жінка носила на нозі (на щиколотці). Чи були в низці разом з намистом і прясельця? В усякому разі, в наручні прикраси ці предмети інколи включали.

На лівій нозі жінки також була перев'язка, якщо взяти до уваги знахідки: біля коліна — 3 кістяні пронизки (дві біконічні та одна діжкоподібна — розміри: 15 × 12 мм), а також — низка дрібних скляних намистин (29 екз.: циліндричні бурого кольору, відрізки тоненьких трубочок коричневого і оранжевого кольорів). Отже, набір декоративних елементів молодої скіф'янки складався із сережок, кількох разків намиста, наручних прикрас: металевих браслетів та перев'язок (низок намиста). Останні, тобто браслети-перев'язки, мабуть, були і на ногах жінки. Це викликає особливу цікавість, тому що у Степовій Скіфії знахідок ножних браслетів небагато.

Для реконструкції костюма служниці слід залучити матеріали, дослідження яких дозволить

(з незначними гіпотетичними припущеннями) змалювати убрання. Почнемо, як завжди, з голови. Оскільки не залишилося ніяких слідів головного убору, то про нього можна скласти уявлення тільки за аналогіями. Як було зазначено вище, найпростіший убір — налобна пов'язка. Коли у похованні фіксують якісь рештки: текстильні чи шкіряні смужки, декор — золоті накладки, намисто, то за знахідками найчастіше є підстави відтворити стрічку. Це універсальний головний убір і його найчастіше носили представники соціальної групи, яку називають прості общинники. Якусь кольорову смужку (можливо, текстильну) на голові, можливо, носила служниця. Убір доповнювали золоті кільцеподібні сережки.

Плечовий одяг служниці можна відтворити тільки узагальнено. Ми припускаємо, що жінка була одягнена у сукню з вовняної чи льняної тканини, бо саме такий текстиль найчастіше притаманний населенню Скіфії. Стан сукні тунікоподібного крою: утворювали два полотнища зшиті на спинці, спереду та по боках. До стану нижче плеча пришивали рукава. Зафіксовані прикраси на ногах служниці, ймовірно, свідчать про те, що на сукні велику ділянку від коліна донизу залишали незшитою: для зручності пересування і щоб показати оздоби (рис. 9, див. вклейку).

Мелітопольський курган — одна з найвизначніших пам'яток Скіфії. Знахідки, що походять з поховань, здійснених у кургані, надзвичайно інформативні: дозволяють розширити коло знань у різних областях скіфології, зокрема, з історії костюмів населення Скіфії.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991. — 416 с.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. — Ленинград; Прага, 1964 — 120 с.

Боровка Г.Н. Женские головные уборы Чертомлыцкого кургана // ИРАИМ. — 1921. — Т. 1. — С. 169—193.

Клочко Л.С. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 118—130.

Клочко Л.С. Скифские налобные украшения IV—III вв. до н. э. // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры — К., 1982а. — С. 37—53.

Клочко Л.С., Гребенников Ю.С. Скифский калаф IV в. до н. э. // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 86—96.

Клочко Л.С. Верхний плечевой одяг скіфів // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 57—68.

Клочко Л.С. Плечовий одяг скіф'янок // Археологія. — 1992. — № 3. — С. 95—107.

Клочко Л.С. Скифская обувь // РА. — 1992а. — № 3. — С. 26—33.

Клочко Л.С. Поясная одежда скифов // Древности Скифия. — М., 2006. — С. 64—76.

Клочко Л.С., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Реконструкция головного убора з кургану Тегянина Могила. // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 58—62.

Клочко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція головних уборів за декоративними елементами із поховань скіф'янок (версії загальної класифікації) // Музейні читання: Матеріали наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (Київ, 15—17 листопада 2010). — К., 2011. — С. 97—113.

Ліфантій О.В. Дрібні пластинки із зображеннями членистоногих — прикраси одягу скіфів // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Музею історичних коштовностей України «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (Київ, листопад, 2014). — К., 2015. — С. 100—107.

Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном costume народов Средней Азии и Казахстана // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1989. — С. 5—38.

Маслова Г.С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах XIX — начала XX века. — М., 1984. — 235 с.

Махова Е.И. Некоторые элементы киргизского национального костюма // Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. — М., 1979. — С. 195—209.

Мозолевський Б.М. Курган Товста Могила. — К., 1979. — 248 с.

Музей історичних коштовностей України: Альбом / Л.С. Клочко, О.П. Підвисоцька, О.В. Старченко. — К., 2004. — 464 с.

Прилипко Я.П., Болтрик Ю.В. Опыт реконструкции скифского костюма на материалах погребени скифянки из Вишневої Могили // Курганы Степной Скифии — К., 1991 — С. 18—33.

Силантьева Л.Ф. Коринфские терракотовые статуэтки из Пантикапея // Тр. ГЭ. — 1972. — Т. XIII. — С. 30—55.

Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелітопольский курган. — К., 1988. — 262 с.

Триколенко С.Т., Триколенко О.В. Изображение осы с пауком золотых пластинок из Мелітопольского кургана и его связь с реальностью // Музейні читання: Матеріали наук. конф. Музею історичних коштовностей України «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (Київ, листопад, 2011). — К., 2012. — С. 137—146.

Трейстер М.Ю. Изделия из бронзы, кости и украшения // Трехбратные курганы. Курганная группа второй половины IV — III вв. до н. э. — Симферополь — Бонн, 2008. — С. 106—122.

Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. — М., 1976. — 268 с.

Lexikon der Antike. — Leipzig, 1972. — 638 S.

Chochorowski J., Skoryj S., Grigor'ev V., Rydzewski J. Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryzanowskiiego // MiSROA. — 1997. — Т. XVIII. — С. 77—92.

Л.С. Клочко, З.А. Васіна

КОСТЮМЫ СКИФЯНОК ПО МАТЕРИАЛАМ ИЗ МЕЛИТОПОЛЬСКОГО КУРГАНА

Исследователи разных специальностей: историки, археологи, искусствоведы всегда проявляли значительный интерес к костюмам населения Украины

в древности. Изучение облачения племен Скифии привело к значительным результатам: определены закономерности размещения украшений, их знаковые функции, реконструированы головные уборы, одежда, обувь благодаря комплексному анализу письменных памятников и археологических находок, среди которых: произведения изобразительного искусства, личные украшения, декоративные элементы оформления и фрагменты различных компонентов костюма. Обобщение материалов по истории скифского костюма стало основой для реконструкции нарядов скифянок из разным социальным группам, погребения которых исследовали в Мелітопольском кургане. Еще один источник для реконструкции: золотые аппликации — средства оформления деталей костюма, зафиксированные *in situ*. Интерпретация всех находок, сравнительный метод их изучения дали возможность воссоздать богатый костюм представительницы аристократического круга (возможно, жрицы), а также — сопровождающей особы (служанки). Это гипотетические представления о форме и декоре женского костюма, но дальнейшее изучение темы, возможно, позволит снять все гипотетические допуски.

Ключевые слова: реконструкция, декоративные элементы, пластинки-аппликации, polos, кандис.

L.S. Klochko, Z.O. Vasina

FEMALE SCYTHIAN ATTIRE ACCORDING TO MATERIALS FROM THE MELITOPOL MOUND

Various scientists — historians, archaeologists, historians of art — have always shown significant interest in the attire of Ukraine's ancient populations. Studying the garments of Scythian tribes has produced great results: patterns of distribution of ornaments, their symbolic functions, reproductions of head-gear, clothing and footwear through the use of complex analysis of written sources, and archaeological finds, including fine art works, personal ornaments, decorative design elements, and fragments of various components of a costume. Summarizing the Scythian costume history materials served as the basis for reconstruction of attire of Scythian women of a variety of social statuses, whose tombs were studied in the Melitopol mound (kurgan). Another source for reconstruction was golden applications, used as decorations on the costume details, as reflected *in situ*. The interpretation of all finds, using the comparison method for studying them, provided an opportunity to recreate a rich costume of an aristocratic woman (most likely, a priestess) and a supporting person (a maid). These are hypothetical conceptions about forms and decorations of female attire; however, further exploration of the topic may possibly allow probably allow lifting all hypothetical assumptions.

Keywords: reconstruction, decorative elements, plaques-applications, polos, kandis.

Одержано 2.03.2017